

A magyar likvidák (*l* ~ *ly*) és a *v* (< **w*) spiráns történetéhez

1. Az uráli (finnugor) alapnyelvre két likvida: **l* és **l* tehető fel. Az **l* mind szókezdő, mind szóbelseji helyzetben gyakori fonéma volt: **l*- (29), *-*l*- (59) (vö. CSÚCS et alia 1991: 105, 142). Szóközépi *l* hangjaink egy része (10 esetben) eredeti szavainkban **ð*-re megy vissza (i. m. 134).

Az uráli (finnugor) **l* szóeleji megléte kétségtelen, de az idetartozó etimológiák száma felette csekély: **l* 4 biztos és 1 bizonytalan etimológiában tehető fel, 1 esetben **l*-t vagy **ð*-t kell rekonstruálnunk (l. UEW 260–262). A magyarban egyetlen példa sincs a szóeleji **l* folytatására. Szóbelseji *l* 8 uráli (finnugor) etimológiában tehető fel (CSÚCS et alia 1991: 145), de a magyarban ennek folytatása csak egy biztos esetben van meg (*ly*): *hályog*; *súly* szavunkban **l* vagy *l* hanggal kell számolnunk. Az eredeti **l*-ből az ősmagyarban néhány szóban *gy* vagy *ggy* lett: *fagy*, ⁺*hagyap* 'spucken', *faggyú*, *méggy*. Ugyancsak ősmagyar kori lehet az **l* > *l* > *gy* hangváltozás a következő esetekben: **vol*- > **vol*'- > *vogy*- (HB *vogmuc*) > *vagy*- (*vagyok*, *vagy*, *vagyunk* stb.); *jel* ^z *jegy* (< **jälke* 'Spur, Fleck' FU, UEW 91); *küll* ^z *kégyelém* (< **kelke*- 'nötig sein, müssen, sollen' FU, UEW 145). Vö. még *így*, *úgy*, *hogy*, amennyiben ezek *gy* eleme **l* > **l*' > *gy* változás útján a modális funkciójú ablativusi *l* raggal azonos. Az *l*' > *gy* változás egy-két esetben átnyúlik az ómagyar korba: *Bogyiszló* < szláv *Boleslav*; *számszerij* 'armbrustähnliche Schleudermaschine': BesztSzj. *zamoserig*, Pesti: Nomencl. *Zamzerigy* < szláv *samostrělb* (BÁRCZI, Htört.² 133). A fenti esetekben a mai *gy* közvetlen előzménye óm. ^z lehetett.

2. BENKŐ LORÁND a likvidák magyar nyelvi fejlődéstörténetének alapos, minden részletkérdésre kiterjedő monográfiát szentelt (A magyar *ly* hang története. Budapest, 1953). A főbb fejlődési tendenciákat — szinte csak körvonalai-
ban — elsősorban az ő munkája alapján mutatom be. Az *l* a magyar nyelvtörténet folyamán szóbelseji és szóvégi helyzetben az ómagyar kortól kezdve palatalizálódhatik *l* (*ly*) hanggá. A szókezdő *l* > *l* változásra a magyar köznyelvben egyetlen szavunk van: *lyuk* (< FU). Megemlítendő még, hogy a nyelvjárá-
sokban *l*éány szavunknak is van *lyány* változata. Szóbelseji és szóvégi *l* > *l* változás eredeti szavainkban: *halok* > *halyk* > *hajok*, *hajk* stb. 'dreieckiger Einschnitt im Baum beim Fällen', *mély*, *tavaly*, *vőfély*. Az *ly*-ek számát gyarapí-

tották jövevénytiszavaink is: *bélyeg, keselyű, tengely* (< török); *nyoszolya, gomolya, bivaly, király* (< szláv); *ibolya, fáklya* (< latin); *cikkely, kehely, pöröly, tégely* (< német) (BENKŐ 1953: 11–18). A m. *l* (fonetikailag *ɫ*) jóval velárisabb ejtésű volt mint a ném. *l*. Erre utal a német szóvégi *l* → m. *ly* (*ʎ*) hanghelyettesítés.

Az *l* palatalizációja az egész magyar nyelvtörténeten végigvonul, de különösen eleven volt a középmagyar kor folyamán. Az *l* — *ʎ* viszonyában ebben a korban komplementáris disztribúció jött létre: magánhangzó előtt, intervokalikus helyzetben és szóvégen *ʎ*, mássalhangzó előtt pedig *l* jelentkezik. Pl.: *letet, naľad, mély, mélyen* ~ *mélben, helyes* ~ *helt, helben* (vö. BÁRCZI, Htört.² 160). Az *ly*-ek, *lly*-ek egy része némelykor *l* + *e, i, l* + *j* kapcsolatból keletkezett: *illen, felleyn, ullyetek; gálya* (< ol. *galea*), *pálya* (< ol. *pallio, pallio*) (BÁRCZI, Htört.² 130). Mindamellettt több latin jövevénytiszavunkban máig megmaradt az *l* + *e, i* + magánhangzó kapcsolata (klasszicizáló ejtés): *biblia, familia, lilium* (BENKŐ 1953: 14).

Az *ly* > *l* depalatalizáció szó elején különösen gyakori jövevénytiszavakban, mivel az ország nagy részén nem volt szókezdő jésített *ʎ*. Pl.: *Ladány* (< szláv *Ludani*), *Letenye* (< szláv **Ljutina*). Olykor *ʎ* > *l* szó belsejében is: *család* ~ *cseléd* (< szláv *čeljadъ*) (BENKŐ 1953: 39 kk., BÁRCZI, Htört.² 132–133).

A *ly* > *j* változás meglehetősen már a 15. században, de nem valószínű, hogy a 15. vagy a 16. században általánosan elterjedt volna; az *ly* > *l* depalatalizáció a Dunántúl nagy részén a 16. századig nyúlik vissza (BENKŐ i. m. 66 kk.). Az *ly* helyén a mai köznyelvben és a keleti nyelvjárásokban *j*-t ejtenek, nyugaton *ly* > *l* depalatalizáció történt, a középső palóc és jász nyelvjárásokban megmaradt az *ly*, vö. *gója* ~ *góla* ~ *gólya, kiráj* ~ *királ* ~ *király*. — Szórványosan előfordul az *ly* > *j* változás reciprokuma, a *j* > *ly*: *hójag* > *hólyag* (BENKŐ i. m. 72).

3. Mielőtt az *l* — *ʎ* fonémapár tárgyalását folytatnánk, szólnunk kell az *l*-lel több ponton érintkező *v* fonetikai-fonológiai státusáról és történetéről. A mai magyar labiodentális *v* helyén az ómagyarban a következő betűkkel jelölt hang volt: *v, u, uu, w*, ritkábban *b*. Ez az írásmód, különösen a *b*-vel való jelölés arra mutat, hogy a mai *v* előzménye bilabiális *w* volt. A *w* meglétét támogatja a *w* > *b*, illetőleg a reciprok *b* > *w* > *v* változás. Pl.: *Vacia* ~ *Bachia* 'Vác', *Bytel* 'vitel', *Bezprem* ~ *Wezpremwize* 'Veszprém' < szláv *Bezpremlъ, Bulsuu* ~ *Wulshw* 'Bulcsú', *levegő* ~ *lebegő*. A magyar *v*-féle hangnak minden változása (vokalizálódás: szláv *okovъ* > *akó, lavica* > *lóca*, kiesés: *vimád-* > *imád*, ősm. **kiwes* > *kües* 'köves') *w*-ből érthető meg (BÁRCZI, Htört.² 109–110; BENKŐ: MNy 52: 24).

A román nyelv magyar jövevénytiszavaiban a m. *v*-nek *u*-féle hang felel meg, jöllehet a románban mindig volt labiodentális *v*, vagyis m. *w* → román *u, oa, o* hanghelyettesítés történt: m. *tolvaj!* > román *toluoai!*, m. *vallani* > román *ului*,

m. *város* > *oraş*, *Temesvár* > *Timişoara*. A magyar nyelv korai német jövevény-szavaiban a bajor-osztrák *w*-t *w*-vel vették át, amely aztán a magyarban vált labiodentálissá: *vakol*, *vánkos*, *vincellér*. Miután a *w* a magyarban *v*-vé változott, a bajor-osztrák *w*-t az átvett jövevénytiszavakban bilabiális zárhang (*b*) helyettesítette: *bognár*, *bakter*, *bükköny*. A helyesírásunkban mutatkozó *v* (*u*, *uu*, *w*) ~ *b* írásmód ingadozása (12–14. sz.) a 14. század végére megszűnik. Ez azt jelenti, hogy ekkorra a magyar nyelvterület nagyobb részén a *w* már *v*-vé vált. Persze egyes nyelvjárásokban ma is megvan a *w* hang (BÁRCZI, Htört.² 109–110, 127; MOLLAY 1982: 153).

A *m. v* eredeti bilabiális volta mellett szólnak uráli (finnugor) előzményei is. Szókezdeten a *v* eredeti **w*- hangra megy vissza. Az eredeti szóbelseji képviselőt meglehetősen tarka képet mutat: *-v* < ősm. *-w* (< PU, PFU **w*, **p*, **m*, **k*, **γ*, **η*).

A *w* > *v* fejlődést bizonyára elősegítette a fonológiai *f*—*v* oppozíció létrejötte a PU/PFU **p* > *m. f* hangváltozás révén. Igaz, ez a fejlődés az *f* hangnak csak a szóeleji elterjedését eredményezte, szóbelseji és szóvégi helyzetben az *f* még hosszú ideig ismeretlen volt. Idegen nyelvi *f*-nek korai jövevénytiszavainkban *p* felel meg: középfelnémet *kaftaer* > *kaptár*, középfelnémet *hovemeister* 'udvarmester' > *hopmester*, lat. *Josephus* > *Izsép*. A 14. századtól kezdődően az *f* spiráns megmarad jövevénytiszavainkban, például középfelnémet *kufaer*, *koufaer* > *kufár* (BÁRCZI, Htört.² 129; MOLLAY 1982: 154–157). Ehhez járulnak belső keletkezésű szavaink *f* hangjai (*döf*, *kaffog*, *lefetyel*, *nyafog*, *püföl*, *töf-töf*).

Mindaz, amit a *m. v* < **w* hangról fentebb mondtunk, jól beleillik abba az areális képbe, amelyet ROBERT AUSTERLITZ rajzolt (1976: 250–255) a *w* és *v* spiránsoknak az európai nyelvekben való elterjedéséről. Idézetek: „... a régi Európában, ameddig fonetikailag fel tudjuk tájni, a nyelvek bilabiális siklóhangot tartalmaztak (félmagánhangzót, félmássalhangzót) [*w*], de látszólag egyetlen nyelv sem tartalmazott zöngés, labio-dentális réshangot [*v*]” (i. h. 251). „... az ókori és korai középkori Európa körülbelül az Atlanti óceántól és a Földközi-tengertől a Balti-tengerig északon és a fekete-tengeri sztyeppékig keleten [*w*] terület volt, de ettől északabbra és keletebbre kizárólagosan, vagy a [*w*] társaságában fordult elő a [*v*]” (252). „... Európa nagyjából... [*w*] terület volt 1400–2000 évvel ezelőtt és jelenleg [*v*] terület” (253). „A legtöbb európaizált finnugor nyelvben” *v* van (magyar, balti-finn nyelvek, mordvin), a permiben *v* és bizonyos nyelvjárásokban *w* (< zürj. DP *w* < *l*, votj. *w* < *l*, **wa*- < őspenni **uo*); az európai cseremiszenben, az obiugor és a szamojéd nyelvekben bilabiális *w* van (i. h. 254).

AUSTERLITZ szerint a *w* > *v* változás összefügg a magánhangzórendszerekben bekövetkezett változásokkal. Úgy vélekedik, hogy az ókori Európában a magánhangzórendszerek nagyjából öt magánhangzóval rendelkeztek: *a*, *o*, *u*, *e*, *i* (plusz hosszúság). Ahogy az ősi rendszerek elkezdtek gazdagodni, „az *u* kevesebb fo-

nológiai térrel rendelkezett (hogy elhelyezze variánsait)” (i. h. 253). Az *u*-nak tehát el kellett különülnie a zárt *o*-tól, az *ü*-től és az *i*- hangtól. Ily módon a *w* — ha az *u* variánsa volt —, eltolódott a mássalhangzók területére: zöngés spiránssá alakult (*v*), hogy elkülönüljön az *f*-től (i. h. 253–254). Lehetséges, hogy a *m. w* > *v* fejlődésre is hatással lehetett a magánhangzórendszer gazdagodása (az *ü*, *ö* új fonémák a magyarban).

4. Ezen, a *v*, *w*, *f* hangoknak szentelt eszmefuttatás után tárgyalom az *l* kiesését szótagzáró helyzetben. A mássalhangzó előtt álló *l* kiesése már az ómagyar nyelvjáráásokban megkezdődhetett. Erre mutathat a HB *keassatuc* adata, mely bizonyonnyal **kěálsátuk*-ra megy vissza. LOSONCZI (MNY. 14: 129, NyK. 50: 241) szerint az *l* kiesését megelőzte az *l* > *ɥ* változás. Pontosabban: az *l* főleg *ě*, *ö*, *o* után és dentális mássalhangzók (*t*, *d*, *n*) előtt labializálódott (*ɥ*, *ʉ*), majd az így keletkezett kettőshangzó hosszú magánhangzóvá vált. Erre a jelenségre számos adatunk van az ómagyar kortól kezdődően. Pl.: 1301: *Barmad* < *Bernald*, 1181: *Tulg* > 1342: *thevgh* ’tölgy’, 1086/12–13. sz.: *felduuar* > 1404: *fewdwar* (BÁRCZI, Htört.² 129). Vö. még *volt* > *vót*, *molnár* > *mónár*, *zöld* > *zöd*. — Olykor az *ol* > *ou* > *ó* változás reciprokuma (*ou* > *ol*) megy végbe: HB *boudug* > *boldog*, HB *ovga*, *ovdonia* > *old*, **χουδ* (vö. *hó*, *hónap*) > *hold* (1211: *Holdus*, OklSz.) (BÁRCZI i. m. 98).

Az *l* + dentális > *ɥ* + dentális hangfejlődés lényegét akkor látjuk világosan, ha szem előtt tartjuk az *l* — *l* opozíciót (korrelációt). Ez az opozíció — miként fentebb már tárgyaltuk — megvolt az ómagyarban, a középmagyarban és egyes nyelvjáráásokban (palóc, jász) mind a mai napig létezik. A két likvida szembenállása abban nyilvánult meg, hogy az *l* erősen velarizált mássalhangzó lehetett (*ɺ*). Fonetikai tekintetben tulajdonképpen *ɺ* — *l* opozíció állt fenn. Mármost az *l* (*ɺ*) szótagzáró helyzetben könnyen bilabiális *w*-vé vált, s az így keletkezett *w* — amely az eredeti *w* fonémával azonos hang volt — dentálisok előtt *ɥ*/*ʉ* allofónként realizálódott: *volt* (*wout*) > *vout* > *vót*, *föld* (*föld*) > *föüd* > *föd*.

5. A veláris *ɺ* hangnak *w*-vé (*ɥ* félhangzóvá) válása számos európai nyelvben ismeretes.

Az *l* — *l* opozíción alapuló *l* (*ɺ*) > *w* > *v* változással magyarázható a zürjén *l* ~ *v* váltakozás. Ennek lényege: az intervokális *l* szóbeljeji prekonsonantikus helyzetben és szóvégen *v*-vé változik: 1) *lov* ’lélek’ ~ *lolen* ’lélekkel’ ~ *lovteg* ’lélek nélküli’ (V-típusú nyelvjáráások és az irodalmi nyelv); 2) *lō* ~ *lolen* ~ *lōteg* (I-típusú nyelvjáráások: itt *v* > *∅* + magánhangzónyúlás történt); 3) az *l* minden fonetikai helyzetben *v* avagy *w* lesz: *vov/wow* ~ *voven/wowen* ~ *vovteg/wovteg* (DP-típusú nyelvjáráások); 4) az *l* minden fonetikai helyzetben megmarad: *lol* ~ *lolen* ~ *lōteg* (RÉDEI 1978: 38, 56).

A lengyelben a szláv *l* — *l* opozíció eltűnt: az *l*-ből *l* (= *w*, *ɥ*), az *l*-ből pedig *l* lett. Pl.: *kółko* [kuwkɔ] ’kerék’ *łom* ’törmelék’, *łot* ’kalapács’, *ółów* ’ólom’,

wolać 'kiált, kiabál'; *l*: *lekárz* 'orvos', *mleko* 'tej', *pole* 'mező', *wola* 'akarat'. Az *l*-nek *i* előtt *l* allofónja van: *lipa* 'hársfa'. A kemény *л* (*l*) hangból szótag végén (különösen a szó belsejében *u* lesz az ukránban és a fehéroroszbán is (ukr. *в*, fehéror. *у*), például ukr. *вовк*, fehéror. *воук* ~ or. *волк* 'farkas'. Az *l* > *u* előfordul a morva–szlovák nyelvjárások egy részében és a szlovákban is, például *yáska* < *láska* 'kegyelem', *byu* < *byl* 'volt' (HORÁLEK 1967: 139–140; BAŇCZEROWSKI–SZABÓ–BAKONYI 1980: 24, 28, 31). — Idetartozik a szerbhorvát *l* > *o* változás is: *beo* (*bela*) 'fehér', *veo* (gen. *vela*) 'fátyol' (HORÁLEK 1967: 360).

A középangolban a mássalhangzó előtti *al* és *au* egybeesett és végül [ɔ]-vá vált: *talk*, *chalk*, *walk*, *calm*, *balm* [tɔ:k, tʃɔ:k, wɔ:k, ka:m, ba:m]. Az *l* elveszett *d* előtt is: *would*, *should*. A *could*-ban az *l* másodlagos. Vö. még *half*, *salve*, *psalm* [ha:f, sa:v, sa:m], *folk*, *yolk* [fouk, jouk]. Ezekben a szavakban az *l* az eltűnés előtt ún. „sötét *l* (dark *l*)” volt. (PYLES 1971: 189, 190; STRANG 1977: 117).

A mássalhangzó előtti *l* az ófranciában vokalizálódott: *al* + mássalhangzó > *au*, kb. *aw*-nak ejtették: lat. *saltare* 'ugrálni, táncolni' > fr. *sauter*, lat. *silvaticu(m)* 'erdei, vad' > fr. *sauvage* 'vad', lat. *altus* 'magas' > fr. *haut*, lat. *alteru(m)* 'más, másik' > fr. *autre*, port. *outro*, prov. *autre*, spanyol *otro*, ol. *altre* (HERMAN 1966: 142, 146, 183, 207; VIDOS 1975: 404).

A hollandban az *ald*, *alt* kapcsolatból előbb *old*, *olt* lett, majd az *l* vokalizálódott. Így jött létre az *oud/out* (= *aud/aut*) kapcsolat. Pl. *oud* 'öreg' (ném. *alt*), *zout* 'só' (ném. *Salz*), *koud* 'hideg' (ném. *kalt*), *goud* 'arany' (ném. *Gold*), *woud* 'erdő' (ném. *Wald*) (SCHÖNFELD 1932: 70–71; VAN DER WAL–VAN BREE 1994: 95). Erre a magyarral párhuzamos holland jelenségre annak idején már LOSONCZI is (1936: 251) felfigyelt. A frízben az *l* megőrződött: *waldhoorn* 'vadászkiért', *folteren* 'megkínoz', helynevekben *-Olde(n)*, *-wolde* (SCHÖNFELD: uo.).

RÉDEI KÁROLY

Felhasznált irodalom

- AUSTERLITZ, ROBERT (1976), Az európai [w] és [v] térben és időben. *Nyelvtudományi Közlemények* 78: 250–255.
- BAŇCZEROWSKI JANUSZ–SZABÓ DÉNES–BAKONYI ISTVÁNNÉ (1980), *Lengyel nyelvkönyv*. Bp.
- BÁRCZI, Htört.² = BÁRCZI GÉZA, *Magyar hangtörténet*. Második bővített kiadás. Bp., 1958.
- BENKŐ LORÁND (1953), *A magyar ly hang története*. NytudÉrt. 1. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1956), Hozzászólás Petrovici Emil „Egy magyar hangtani sajtóság...” című előadásához. *Magyar Nyelv* 52: 23–26.

- CSÚCS et alias (1991) = CSÚCS, SÁNDOR–HONTI, LÁSZLÓ–SALÁNKI, ZSUZSA–VARGA, JUDIT, *Statistik der uralischen Lautentsprechungen*. Bp.
- HERMAN JÓZSEF (1966), *A francia nyelv története*. Bp.
- HORÁLEK, KAREL (1967), *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Bp.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1918), Egy hangváltozás eredetéről. *Magyar Nyelv* 14: 129–133.
- LOSONCZI ZOLTÁN (1936), A magyar *l* kiesés kezdete. *Nyelvtudományi Közlemények* 50: 240–251.
- MOLLAY KÁROLY (1982), *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Bp.
- PYLES, THOMAS (1971), *The Origins and Development of the English Language*. New York–Chicago–San Francisco–Atlanta.
- RÉDEI KÁROLY (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Bp.
- SCHÖNFELD, M. (1932), *Historiese Grammatika van het Nederlands*. Zutphen.
- STRANG, BARBARA M. H. (1977), *A History of English*. London.
- UEW = RÉDEI, KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. I–III. Budapest–Wiesbaden, 1988–1991.
- VIDOS, B. E. (1975), *Handbuch der romanischen Sprachwissenschaft*. München.
- VAN DER WAL, MARIJKE–VAN BREE, COR (1994), *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht.